

II. EL CONTEXT DE POMPEU FABRA

POMPEU FABRA EN EL MARC

DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

ALBERT BALCELLS I GONZÁLEZ,

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

La relació de Pompeu Fabra amb alguns membres de l'IEC venia de lluny i era molt anterior a la seva incorporació a la nova Secció Filològica de l'Institut, creada el 1911. Fabra i Josep Puig i Cadafalch es coneixien de joves atès que el 1891 havien obert junts una acadèmia per a preparar alumnes per a l'ingrés a les escoles d'enginyeria i d'arquitectura. I Puig i Cadafalch era vicepresident del primer nucli de l'Institut d'Estudis Catalans, a més de dirigent de la Lliga Regionalista de Catalunya. També cal recordar que el primer lloc on Fabra havia presentat la seva proposta de reforma ortogràfica, a començament del darrer decenni del XIX, havia estat a *L'Avens*, la revista i l'editorial iniciadora del Modernisme. Fabra comptà amb el suport incondicional dels dos propietaris de la revista: Jaume Massó i Torrents i Joaquim Casas-Carbó. Fabra, que sol ser vist com a representació eminent del Noucentisme, formà part abans del cercle del Modernisme i passà sense dificultat del marc del Modernisme al del Noucentisme. Del mateix cercle de *L'Avenç* era Pere Coromines, al qual trobaria anys després Fabra a l'IEC com un dels seus vuit membres fundadors.

El 1911, quan Fabra fou elegit membre de la nova Secció Filològica (SF) de l'IEC, feia quatre anys que Massó i Torrents era el bibliotecari del primer nucli de l'IEC, la futura Secció Històrico-Arqueològica. I consta que Massó i Fabra mantingueren contacte durant els vuit anys que Fabra passà a l'Escola d'Enginyers de Bilbao com a professor des del 1902. Dins de la Secció Filològica Prat de la Riba confià a Josep Carner i Frederic Clascar la missió de moderar Fabra, però aquests dos esdevingueren partidaris incondicionals de les seves propostes lingüístiques.

Incorporat ja a l'IEC i a la càtedra de català que la Diputació de Prat de la Riba havia creat per a ell, Fabra donà prova de la seva independència política presentant-se candidat pel districte VIII - Gràcia a les eleccions municipals de novembre de 1913 per la Unió Federal Nacionalista Republicana (UFNR). Fou un dels molts candidats de l'esquerra catalanista que resultaren derrotats pels radicals de Lerroix i per la Lliga Regionalista de Prat i Cambó. Líder desafortunat de la UFNR era Pere Coromines, també membre de l'IEC com ja s'ha dit.

Les normes ortogràfiques de 1913 foren aprovades pel Ple de l'IEC tot i que amb poc convenciment d'alguns membres i amb insatisfacció del mateix Pompeu Fabra, però Enric Prat de la Riba havia pressionat per tal d'arribar amb urgència a una ortografia única com a primer pas per a la normalització lingüística i permetre així superar la diglòssia de molts catalans, perquè la diglòssia era el primer estadi en direcció a la substitució lingüística pel castellà, única llengua oficial. Era imprescindible i urgent la constitució d'una llengua estàndard escrita i així ho proclamà des de la presidència de la Diputació de Barcelona Enric Prat de la Riba, el creador de l'IEC. Prat volgué que les dues màximes figures del Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana de 1906, el canonge mallorquí Antoni M. Alcover, promotor del *Diccionari de la llengua catalana*, i Pompeu Fabra, gramàtic i enginyer d'idees republicanes, estiguessin tots dos a la Secció Filològica. Considerava necessària la cooperació entre ells. Però Alcover, enamorat de la riquesa i varietat de la llengua parlada, no compartia —a diferència de Fabra— el convenciment de la urgència d'una llengua estàndard, que per-

metés al català ser llengua d'escola i d'Administració a més de ser una llengua literària moderna, condició que ja havia assolit. Tothom estava d'acord amb la necessitat d'una normativa però no sobre quina havia de ser aquesta normativa. I això era motiu de polèmiques enceses.

Fabra aconseguí evitar el reforçament de la posició d'Alcover impedit que ingressessin a la Secció Filològica els tres pensionats que havien estat enviats a Alemanya per indicació del canonge mallorquí: Manuel Montoliu, Pere Barnils i Antoni Griera, tots tres col·locats a la seva tornada com a col·laboradors de Fabra a les Oficines Lexicogràfiques. Els nous membres adjunts i numeraris de la Secció Filològica, tots ells literats o historiadors de la literatura, que anaren substituint la primera fornada de la Secció, reforçaren la posició de Fabra, especialment recolzat per Josep Carner, secretari de la Secció. Fabra pogué comptar també amb el suport del vicepresident de la Secció Filològica, el catedràtic de grec Lluís Segalà.

Quan Fabra aconseguí que la qüestió ortogràfica i sintàctica fos reservada a la Secció Filològica i preparà la reforma de les normes, tal com feu en el *Diccionari ortogràfic* de 1917 i en la *Gramàtica* de 1918, Alcover, resident a Mallorca però encara president de la SF, manifestà la seva oposició en la pràctica i la resta de la Secció el destituí de fet. Fabra passà a ser president de la Secció Filològica alhora que director de les Oficines Lexicogràfiques. Alcover s'enfrontà amb Fabra, amb Puig i Cadafalch i amb l'Institut i acabà trencant amb la Mancomunitat de Catalunya. Alcover s'endugué a Mallorca la calaixera amb les set-centes mil fitxes del diccionari, que havia cedit a l'Institut el 1915 en un moment en què, malalt, se l'havia cregut en perill de mort. La pèrdua d'aquell tresor lexicogràfic fou un cop molt dur per al programa del *Diccionari* de l'IEC. D'altra banda, Alcover no era l'únic adversari de la normativa fabriana, atès que ni l'Acadèmia de Bones Lletres ni el Consistori dels Jocs Florals de Barcelona no les adoptaren.

L'absència d'Alcover va ser coberta per un nou membre adjunt, que fou Antoni Griera, després d'haver donat ferma de abandonar el seu antic protector. Griera s'encarregà del *Butlletí de Dialectologia Catalana*, la revista de la Secció Filològica; de l'*Atlas lingüístic*, del diccionari de dialectes i de les relacions amb la romanística europea i els seus congressos, un àmbit que no semblava atreure gaire Pompeu Fabra.

La dictadura de Primo de Rivera, a partir de setembre de 1923, significà la ruptura amb la institucionalització de la cultura catalana, representada per l'IEC. Els homes de la dictadura s'oposaren a l'ús del català com a llengua de docència a les escoles tècniques de la Mancomunitat, quan la corporació passà a mans dels polítics anticatalanistes de la Unió Monàrquica Nacional.

Fabra perdé la càtedra de llengua catalana arran del seu acomiadament amb cent quaranta professors més de les escoles de la Mancomunitat per haver signat, l'abril de 1924, una carta pública en defensa de Dwelshauvers i del Laboratori de Psicologia Experimental, suprimit pels homes de la dictadura a Barcelona. Alcover adreçà a Alfons Sala, president de la Mancomunitat addicte a la dictadura, una llarga carta en què proposava una alteració de l'IEC. Alcover prengué el lloc de Fabra a la càtedra de català, però fracassà i l'ensenyament fou

suprimit en acabar el curs. Per a més inri des de Madrid li van treure la subvenció per a tirar endavant el *Diccionari català-valencià-balear*, que era el nou nom adoptat per al seu *Diccionari de la llengua catalana*. S'havia donat suport a la feina d'Alcover en oposició a la de Fabra, però ara ja no calia mantenir-lo.

El 1924 l'IEC es veié sotmès a una inspecció, però aquesta resultà del tot favorable segons el conseller de Cultura de la Mancomunitat, Pere Llosas. La dictadura decidí no suprimir l'IEC, sinó que esperà matar-lo d'inanició deixant-lo sense subvenció pública i sense reconeixement oficial, alhora que la Diputació el separava dels serveis que havia generat i que havia seguit tutelant abans de la liquidació de la Mancomunitat el 1925. Aquells serveis quedaren sota la dependència directa de la Diputació de Barcelona, presidida per Josep Maria Milà i Camps.

Així fou com Fabra, després de perdre la càtedra, conservà la direcció de les Oficines Lexicogràfiques, rebatejades oficialment com a Servicio de Investigaciones Filológicas, amb Griera, Montoliu, Guanyavents i Josep Maria de Casacuberta com a principals col·laboradors. Montoliu s'encarregava del *Diccionari Aquiló* i Casacuberta de la toponímia i l'onomàstica abans de la seva dimissió el 1925. Fabra treballava en el *Diccionari general*, que subvencionava Cambó des del 1924 en una versió molt més reduïda que la programada per Alcover. Griera arribà a convèncer Fabra que Montoliu fos nomenat membre adjunt en substitució de Carner, que era absent degut a la seva carrera diplomàtica i que residia aleshores a San José de Costa Rica, però Bofill i Mates, Nicolau d'Olwer i Lluís Segalà s'hi oposaren.

Griera es va veure sol i el 1926 adreçà al president de la Diputació un escrit on criticava Fabra com a inoperant, i s'oferia ell mateix implícitament per a substituir-lo en la direcció del Servei d'Investigacions Filològiques, nom que tenien les antigues Oficines Lexicogràfiques. Però Milà i Camps no volia fer de Fabra un màrtir, atesa la fama que ja tenia. Fabra era molt popular amb les seves «Converses filològiques», que publicava el diari *La Publicitat* i que es convertiren en un consultori. Havia estat elegit president de l'Ateneu Barcelonès el 1925 i el 1926 se li proposà un lloc a la Real Academia Española, una plaça que ell rebutjà. De manera que Milà no sols no feu cas de les acusacions de Griera, sinó que Fabra fou informat de la denúncia. Griera fou expulsat de la Secció Filològica el 1926 pel vot unànim dels seus col·legues. La condició d'adjunt no era vitalícia com la de numerari. Però Griera continuà treballant a les Oficines Lexicogràfiques i ocupant-se de les obres que tenia encomanades així com de les relacions internacionals.

Pompeu Fabra, des de la presidència de l'Ateneu Barcelonès els anys 1925 i 1926, evità topar amb la dictadura a diferència del que feu l'Ateneu de Madrid, que s'enfrontà amb la dictadura i fou intervingut i sotmès per Primo de Rivera. I el mateix criteri de cautela seguiren els dos presidents que succeïren Fabra a l'Ateneu Barcelonès entre 1927 i 1930, tots dos també membres destacats de l'IEC, Jaume Massó i Torrents i Pere Coromines, malgrat tenir aquest darrer un historial polític de nacionalista republicà més definit i notori que Fabra.

El prestigi de Pompeu Fabra resultà reforçat amb l'aparició en fascicles del *Diccionari general de la llengua catalana* el 1931 i en volum sencer el 1932. El canvi de

règim de 1931 comportà la plenitud de l'autoritat de Pompeu Fabra. Fou nomenat catedràtic de llengua catalana de la Universitat de Barcelona, vicepresident del Consell de Cultura de la Generalitat; el seu diccionari fou adoptat com a propi per l'IEC tot i que no era una publicació oficial seva; la Reial Acadèmia de Bones Lletres assumí finalment les normes de l'IEC i igual feu el Consistori dels Jocs Florals de Barcelona fins al punt que Fabra presidí els Jocs de l'any 1934, alhora que els escriptors valencians per iniciativa de Lo Rat Penat assumien les Normes de Castelló, equivalents a les de l'Institut. D'altra banda, Francesc de Borja Moll, després de la mort de mossèn Alcover el 1932, ajustà la redacció del *Diccionari català-valencià-balear* a la normativa fabriana.

Hi ha unes paraules de Pompeu Fabra en el seu discurs com a president dels setanta-sisens Jocs Florals, els de maig de 1934, que val la pena reproduir. Després de celebrar l'oficialitat de la llengua catalana advertia: «El català perilla, ara més que mai, d'esdevenir un calc de la llengua castellana. Dins un règim de bilingüisme, l'únic mitjà de resistir la influència pertorbadora de la llengua forastera, és la coneixença perfecta de la llengua materna. Sense ella continuarà fatalment la castellanització que començà amb la decadència i que la renaixença no ha deturat. Tenim, doncs, encara, davant nostre una gran feina a fer».

Sota la Mancomunitat, l'IEC estava situat al mateix rang que el Consell de Pedagogia, però ara el nou Consell de Cultura de la Generalitat, tot i reconèixer explícitament la dignitat i el paper insubstituïble de l'IEC, estava col·locat a un nivell superior. Pompeu Fabra es trobava a les dues institucions i al Comitè de la Llengua, dedicat a garantir la capacitat i competència dels ensenyants i dels correctors de català.

El 1933 Fabra fou nomenat president del Patronat que havia de regir la Universitat Autònoma de Barcelona amb cinc vocals designats per la Generalitat i cinc pel Govern de la República.

L'únic fet negatiu, que no va reduir per a res el prestigi de Pompeu Fabra, fou el fet de perdre les eleccions complementàries a diputat per Barcelona a les Corts Constituents de la República, el 12 de juliol de 1931. Va ser presentat per Acció Catalana en una consulta a la qual no presentava candidat Esquerra Republicana de Catalunya (ERC). Més que el candidat d'un partit, fou Fabra un candidat al qual recorria un partit, que havia vist fracassades les seves expectatives tres mesos abans. Fabra quedà el segon després del comandant Antonio Jiménez Jiménez, de l'Extrema Izquierda Federal. L'electorat barceloní d'esquerra no valorà prou Fabra com a candidat enfront d'un representant del grup demagògic que seria conegut com els *Jabalíes*. Acció Catalana fou segurament el partit amb més influència i presència entre els membres de l'IEC amb Lluís Nicolau d'Olwer, però en l'àmbit general resultà un partit marginal en comparació amb ERC, que tanmateix comptava amb tres membres numeraris actius de l'Institut: Jaume Serra i Hünter, membre de l'IEC des del 1927, primer rector de la Universitat de Barcelona del 1931 al 1933 i president del Consell de Cultura de la Generalitat; Pere Coromines, que fou conseller de Justícia i Dret de la Generalitat el 1933, a més de diputat a Corts el 1931 i el 1936, i August Pi Sunyer, membre del Patronat de la Universitat Autònoma.

La sintonia entre la Universitat Autònoma i l'IEC fou notable perquè els ensenyaments referits a la realitat cultural catalana, abans rebutjats i refugiats als Estudis Universitaris Catalans des del 1903, eren ara integrats als plans d'estudis de la universitat oficial. Concordava amb els ideals de l'IEC la catalanització de la Universitat, l'autonomia acadèmica d'aquesta, la seva nova capacitat d'oferir el doctorat, l'estímul de la recerca i la incorporació d'intel·lectuals i científics de prestigi al professorat, alguns dels quals eren membres de l'IEC, com Carles Riba, Ramon d'Alòs-Moner o Lluís Nicolau d'Oliver, o bé eren col·laboradors destacats de l'Institut, com Manuel de Montoliu, Jordi Rubió i Balaguer, Ferran Soldevila o Pius Font i Quer.

Però Pompeu Fabra es trobà amb una carta pública de protesta de quaranta-un catedràtics contra el poder del Patronat, perquè havia estat designat i no elegit pel Claustre com ho era el rector, Pere Bosch Gimpera, que formava part del Patronat. En la llista dels crítics, al costat de catedràtics espanyolistes, rutinaris i desprestigiats, hi havia algunes eminències i fins i tot dotze dels vint-i-sis catedràtics que havien signat, el 1919, el manifest en favor de la Universitat Catalana autònoma, i encara més: entre els signants es trobaven dos membres numeraris de l'IEC, Lluís Segalà i Esteve Terradas; un exmembre adjunt, Ramon Jardí, i personatges propers a l'IEC, com Tomàs Carreras Artau i Josep Millàs Vallicrosa. Així doncs, la divisió del professorat universitari es projectava també en els rengles de l'IEC. Una llista de suport al Patronat aplegà cent quinze signatures, però Fabra no volgué que es fes pública per a no atiar la polèmica.

La Universitat Autònoma, tot i no haver participat en la revolta fracassada de la Generalitat del 6 d'octubre de 1934 contra el Govern de la República en mans de les dretes, en patí les conseqüències. L'edifici de la Universitat fou ocupat per un escamot del nou sometent, però l'abandonà quan tingué notícia de la rendició de la Generalitat. El Patronat fou destituït, l'estatut universitari restà suspès igual que l'Estatut de Catalunya alhora que foren detinguts el rector, Bosch Gimpera, i dos vocals del Patronat, Antoni Trias Pujol i Josep Xirau, per haver estat presents a la Generalitat en el moment de la proclama del president Companys. Pompeu Fabra fou també empresonat per ser el president de Palestra. Fabra s'havia oposat a la militarització dels joves de Palestra, però una part havia ingressat al nou sometent organitzat per Josep Dencàs, conseller de Governació. Batista i Roca, secretari general de Palestra, va fugir a França després del 6 d'octubre.

Detinguts el 27 d'octubre de 1934, els quatre membres del Patronat de la Universitat Autònoma foren posats en llibertat el 8 de desembre i la seva causa fou sobreseguda. Jaume Serra i Hünter dimití com a president del Consell de Cultura de la Generalitat i el mateix feu Fabra, però en el seu cas no se li acceptà la dimissió.

Durant la dictadura de Primo de Rivera l'IEC havia perdut subvenció i reconeixement oficial, en canvi durant els setze mesos en què l'Estatut de Catalunya estigué suspès sota els governs de dreta, l'IEC continuà la seva activitat amb normalitat i fins i tot cobrà els diners que li devia la Generalitat d'esquerres i no li havia pagat el 1934. Puig i Cadafalch i Pere Coromines, presidents respec-

tivament de la Secció Històrico-Arqueològica i de la de Ciències, actuaren conjuntament en favor de l'IEC malgrat l'enfrontament dels seus respectius partits, la Lliga Catalana i l'Esquerra Republicana. La col·laboració de la Lliga amb els consells executius de la Generalitat sense base parlamentària portà Lluís Duran i Ventosa al càrrec de conseller de Cultura, des d'on afavorí l'IEC tot el que pogué.

L'any 1935 l'antagonisme entre Pompeu Fabra i Antoni Griera arribà al seu desenllaç. Griera perdé el control del *Butlletí de Dialectologia Catalana*, considerà en perill la seva direcció de l'*Atles lingüístic*, i decidí publicar el diccionari de dialectes amb un altre nom fora de l'IEC. Aleshores va ser acomiadat de les Oficines Lexicogràfiques per haver editat particularment uns materials que eren propietat de l'Institut. Fabra comptava aleshores ja amb un jove col·laborador de la seva confiança: Joan Coromines.

Els estudiants de dret organitzaren a l'Ateneu Barcelonès un cicle de conferències sobre la problemàtica de la Universitat i un dels conferencians fou Pompeu Fabra, que defensà la gestió del Patronat i recordà que si l'estatut universitari s'havia instaurat per decret i sense la participació del claustre de professors havia estat per la indiferència i l'hostilitat, el 1919, de la major part dels catedràtics envers la demanda d'autonomia de la Universitat Catalana.

Puig i Cadafalch, amb el suport ocult de Bosch Gimpera, membre de l'IEC des del novembre de 1935, intentà una mediació des de l'Institut per tal de restablir la concòrdia entre el professorat universitari, profundament dividit. Dins de l'IEC es trobaven Segalà i Terradas al costat contrari al Patronat destituït, i a l'altre cantó hi eren Fabra, August Pi i Sunyer i els professors agregats de la Universitat com Carles Riba. Però Fabra i Pi i Sunyer es negaren a formar part d'una comissió negociadora.

Pel que fa a l'obra del diccionari, Moll proposà a Fabra que l'IEC adoptés com a propi el diccionari que continuava l'obra d'Alcover, un cop ja havia adoptat l'ortografia fabriana en passar de la lletra B a la C. Fabra havia escrit al pròleg del seu diccionari, que aquest era un *canemàs* del futur diccionari de l'Institut, que hauria d'acollir els mots antics, els dialectals i fins i tot els castellanismes utilitzats pels escriptors de segles anteriors. Això justament era el que feia el *Diccionari català-valencià-balear*. Però Fabra es negà que l'Institut l'adoptés. Exigia que comencés de bell nou i que canviés de nom i es digués *Diccionari Alcover*. D'aquesta manera hauria quedat reduït a un diccionari històric d'interès només per als erudits com era el cas del *Diccionari Aguiló*. Tampoc no volia Fabra que fes ombra al seu diccionari normatiu, malgrat que era molt diferent de l'obra que Moll estava decidit a continuar i que culminaria el 1962, editada en deu volums.

Després del triomf del Front Popular, el febrer de 1936, la Universitat recuperà la seva autonomia i Pompeu Fabra tornà a la presidència del seu Patronat el mes de maig de 1936 amb el restabliment de l'Estatut de Catalunya i el retorn del president Lluís Companys. Però pocs mesos després esclatava la Guerra Civil i l'IEC quedà en un segon pla. Tenia membres exiliats a causa de ser de la Lliga, com Puig i Cadafalch i Ferran Valls i Taberner, o retirats, com López Picó, o pròfugs, com Terradas, i fins i tot col·laboradors de l'Institut a l'altre costat, com

Montoliu. Al mateix temps la Universitat de Barcelona se salvava d'una intervenció anarquista a base de suspendre el Patronat i dependre directament i únicament del Govern de la Generalitat amb el mateix Bosch Gimpera com a rector comissari. Per tant la guerra comportà que Fabra deixés la presidència del Patronat de la Universitat tot i conservar la seva càtedra de gramàtica catalana. L'IEC continuà la seva activitat de manera més somorta i mantingué les seves relacions internacionals amb l'adhesió tàcita o explícita de la majoria dels seus membres a la Generalitat republicana. Després de la prova de força de maig de 1937, l'octubre següent les classes es tornaren a donar a la Universitat i es restablí el Patronat, presidit per Pompeu Fabra. Al mateix temps, el conseller de Cultura, Carles Pi i Sunyer, nomenà Pompeu Fabra director general d'ensenyaments de català. La direcció general regida per Fabra havia de potenciar la formació de mestres de català a l'escola primària i també, per primer cop, a l'ensenyament secundari.

El desembre de 1936 s'havia reunit la Secció Filològica per primera vegada a la Casa de Convalescència ja condicionada per a acollir l'IEC. Però a la segona meitat de la guerra les reunions se celebraven al despatx de Fabra al Palau Robert, confiscat per la Generalitat com a seu del Departament de Cultura. La Secció Filològica publicà el 1937 el volum xxiv del *Butlletí de Dialectologia* i la quarta edició revisada i augmentada del *Diccionari ortogràfic*.

Al mateix temps la Generalitat creà la Institució de les Lletres Catalanes (ILC) com a entitat per a protegir escriptors afectes a la causa republicana catalanista i per tal d'assegurar edicions i premis literaris. La presidí l'escriptor Josep Pous i Pagès i Pompeu Fabra en formà part igual que altres membres de l'IEC, com Carles Riba, Nicolau d'Olwer, Serra i Hünter, Pere Coromines i Joaquim Ruyra, així com alguns futurs membres de l'Institut com Ferran Soldevila i Jordi Rubió i Balaguer. La ILC es creà en un període de pèrdua de competències de la Generalitat, acompanyat del trasllat del Govern de la República de València a Barcelona. La fundació de la ILC responia al repte de l'auge de l'Aliança de Intelectuales para la Defensa de la Cultura, protegida pel Govern de la República i molt influïda pels comunistes.

Convé ressaltar que l'IEC, presidit de fet per Pompeu Fabra en aquelles tràgiques circumstàncies i sota el prudent guiatge del secretari general, Ramon d'Alòs-Moner, s'estimà més restar en un segon terme que depurar els seus membres expatriats per raons polítiques. Igual criteri va seguir després, en la postguerra, l'Institut amb els seus membres exiliats republicans, mantinguts com si fossin actius. S'anticipava així a una política de reconciliació nacional que trigaria molt a ser plausible en el context polític general.

Era molt visible al bàndol dels *nacionales* l'odi a Pompeu Fabra com a símbol de la normalització lingüística d'una cultura nacional catalana. El general Queipo de Llano des de Radio Sevilla va dir: «Cuando la guerra haya terminado Pompeyo Fabra y sus obras irán arrastrados por las Ramblas».

Fabra, des de l'exili, veié extingit l'IEC i proscria la publicació de llibres i revistes en català, però arribà a conèixer la refundació en la clandestinitat de l'IEC el maig de 1942 a Barcelona, alhora que ell preparava incansable una nova

versió de la seva gramàtica catalana. Carles Riba digué: «El 1939 Catalunya ho va perdre tot però li va quedar el Fabra». Volia dir el *Diccionari* i una llengua normativitzada. Probablement hauria estat irreparable que el 1939 l'enemic hagués trobat la llengua catalana escrita en l'estat en què es trobava el 1912.

El desprestigi dels polítics dels darrers anys de la Catalunya republicana, incloent-hi el mateix president Companys, el portaren a nomenar, el 18 d'abril de 1940 a París, un Consell Nacional de Catalunya. Fabra en formà part al costat de Josep Pous i Pagès, Antoni Rovira i Virgili, Jaume Serra i Hünter i Jaume Pi i Sunyer. El fet mostra el caràcter de Fabra de figura indiscutible, al marge i per damunt dels partits, però l'enfonsament de França davant l'Alemanya nazi impedí que funcionés aquell organisme. Alliberada França, Pompeu Fabra va acceptar el nomenament pel president Irla de conseller del primer i darrer Govern de la Generalitat a l'exili, el 14 de setembre de 1945, i dissolt el gener de 1948.

El 1947, al seu discurs amb motiu de la Setmana d'Estudis Catalans a Perpinyà, Fabra digué: «Cal no abandonar mai ni la tasca ni l'esperança». El seu diccionari seria reeditat el 1954 a Catalunya i el 1956 Joan Coromines aconseguia treure a Barcelona una nova edició de la *Gramàtica* de Fabra, revisada pel mestre. Després de la seva mort a Prada de Conflent el dia de Nadal de 1948, la seva memòria es mantindria incòlume a Catalunya durant el règim franquista. El 1968, l'Any Fabra, amb el lema «La llengua d'un poble», contribuï a popularitzar la seva obra. Avui, tant com aleshores, cal que ens mantinguem fidels a la seva divisa i no abandonem ni la tasca ni l'esperança.